

PATAKI FERENC

MTA Pszichológiai Intézete, Budapest

VANNAK-E PARADIGMÁK A JELENKORI SZOCIALPSZICHOLÓGIÁBAN?*

A címben feltett kérdésre napjaink szociálpszichológiájában legalábbis három — elvi természetű — válasz található. A leggyakoribb nézet szerint létezik egy „régí” — főként a pozitívizmus és a behaviorizmus erőteljes hatására kialakult — paradigma, amely a szociálpszichológiai kutatásban sok tekintetben meddőnek bizonyult, s ezért „új paradigmával” kell azt felcserélni (vö. McGUIRE, 1976).

Más felfogások szerint a nehézségek fő oka az, hogy a mai szociálpszichológiában túlságosan is sok, egymást kizáró vagy kizárni látszó paradigma létezik. Ezért tudományunkban nem is beszélhetünk paradigmáról abban az értelemben, ahogyan azt KUHN (1970) ismert — bár kellően sokértelmű — fejtegetései feltételezik.

Ismét más nézetek szerint (vö. STAATS, 1980) a pszichológia ma még a maga egészében „preparadigmatikus” fejlődési szakaszában van, s ez természetesen a szociálpszichológiát is érinti. Ez a körülmény ugyan elvileg nem zárná ki azt, hogy az egyes kutatási területeken ne beszélhessünk érvényes paradigmákról. Ám ha erre az útra lépünk, elkerülhetetlenül el kell fogadnunk KOCH (1976) ismert feltevését, vagyis fel kell adnunk az egységes és koherens pszichológiai képzetét. Helyette — mint Koch írja — csupán autonóm „psychological studies”-ről (pszichológiai kutatási irányokról) beszélhetünk. Mint látjuk, a kép kellően tarka, s kérdéseinkre egymást merőben kizáró válaszok lelhetők.

Honnan eredt tudományunkban a paradigmák iránti heves érdeklődés? Vajon miért vándorol a téma egyik konferenciáról a másikra? A szociálpszichológia „krízis korszakának” a tetőzőpontján, vagyis a 60-as évek második és a 70-es évek első felében a szociálpszichológusoknak igencsak kapóra jött Kuhn varázsszava: a paradigma. Mindannyian mélyen átéltek a tudományunknak címzett, jól ismert kritikai észrevételeket, bővében voltunk a kritikai és önkritikai reflexióknak. Mindemellett sohasem vált kellően világossá, hogy végül is mihez képest, milyen mércéhez és milyen igényekhez igazodva kell kialakítanunk a szociálpszichológia új orientációit, új paradigmáit.

Egy elvont tudományelméleti vagy tudományfilozófiai modellhez képest? Valamely más, érett és mintául szolgálható tudományhoz képest, úgy, ahogyan a 20-as években a fizika sok tekintetben mintául szolgált a pszichológia számára is? Esetleg magának a szociálpszichológiának a belső lehetőségeit és határait kellene alaposabban

*Az Európai Kísérleti Szociálpszichológiai Társaság 1981. évi Közgyűlésén (Brighton—Fulmer) tartott előadás.

szemügyre venni? Vagy talán a sokat emlegetett társadalmi „relevanciához”, a társadalmi és politikai gyakorlathoz fűződő kapcsolatokat kell főképpen szem előtt tartanunk?

De — mint tudjuk — szó esett a vitákban a teoretikus erőfeszítések megújításáról, a történeti dimenzió kezelésének szükségszerűségéről, az összehasonlító-kulturális elv fontosságáról, a szociálpszichológia emancipatórikus rendeltetéséről, ideológikus szerepéről, metodikai újjászerveződéséről és jónéhány egyéb kritériumról is. Ezért azután attól függően, hogy ki milyen világosan kifejtett, vagy csupán hallgatólagosan feltételezett kritériumot alkalmazott, gyökeresen más következtetésekre jutott, s merőben más irányban kereste a megújulás ígéretét hordozó diadalmas paradigmát.

Ehelyt nincs mód arra, hogy valamennyire is alaposan szemügyre vegyem Kuhn legfontosabb megállapításait, a tudomány szerkezetének és fejlődésének vizsgálatában alkalmazott kulcsfogalmait (paradigma, normális tudomány, válság, forradalmi tudomány, tudományos közösség). Ezek, valamint a hozzájuk kapcsolódó tudományelméleti viták — gondolom — ma már meglehetősen közismertek. Jóval kevésbé ébredtünk rá arra, hogy Kuhn elgondolásai az elmúlt évtizedben egyes szaktudományokon is végigűrűztek, és különös kapcsolódási pontokat hoztak létre.

Kuhn egyébként is mintegy kihívta a pszichológiát, amikor mai alakjában még éretlen, „preparadigmatikus” tudománynak nyilvánította. A tudomány válságállapotáról alkotott elképzelése meg egyenesen kapóra jött a szociálpszichológusoknak, hiszen — mint tudott — a válság lényegét éppenséggel a paradigmaváltás elkerülhetetlenségében jelölte meg. A pszichológia általában — a szociálpszichológia pedig különösen — már-már példázni látszott ezt a felfogást: az érett tudomány és a tudományos fellendülés titka a bennük működő paradigmákban lelhető meg.

A pszichológusok közül azonban csupán kevesen figyeltek fel arra, hogy a paradigma fogalma Kuhn-nál olyannyira lazán körvonalazott, oly sokféle értelmezésre ad módot, hogy a tudomány állapotának kézzelfogható és konkrét elemzésére alig-alig nyújt lehetőséget. MASTERMAN (1970) gondos elemzéssel kimutatta, hogy Kuhn könyvének első kiadásában (1962) a paradigma szó 21 különböző jelentésben fordul elő.

A legáltalánosabb és leginkább közkeletű jelentése szerint a paradigma mintegy a kutató mindennapi tevékenységének modellje, mintája. A könyv lapjain azután különös módon változtatják egymást az effajta szövegezőések.

Ámde mindvégig nem válik kellőképpen világossá, hogy a paradigma milyen módon és milyen mértékig foglalja magában az elméleti feltevéseket (hipotéziseket), a tudományos elméleteket, valamint a technikai-módszertani, vagyis tisztán műveleti jellegű eljárásokat. Kuhn olykor mintha hajlanék arra, hogy mindkettőre egyforma hangsúlyt tegyen. Így aláhúzza (KUHN, 1970, 175.), hogy a paradigma egyfelől tartalmazza „a közösség tagjai által osztott hiedelmek, értékek, technikák stb. egész együttesét”, másrészt pedig valamely konkrét tudományos probléma megoldásának modelljeit vagy mintáit.

Végül is azonban Kuhn-nál kétségtelenül a „normális tudomány” rutinszerű, mindennapi műveleti (procedurális) mozzanatai (a kutatói cselekvést irányító szabályai) állanak az előtérben, valahányszor a paradigmáról beszél. Amikor azután — részben a kritikai észrevételek hatására — könyvének második kiadásában a paradigma fogalmát

felcserélte a „diszciplináris mátrix”-ével, fejtegetései még elvontabbak és sokértelműbbek lettek.

Ekkorra azonban a paradigma immáron „jövőtehetetlenül” divatos lett – kivált a pszichológiában. De egyúttal magán viselte annak minden bizonytalanságát, lebegő meghatározatlanságát is. Úgy tűnik fel számomra, hogy a pszichológiai és szociálpszichológiai eszmecserékben a fogalom tovább egyszerűsödött (hadd ne mondjam: vulgarizálódott), mindenesetre nélkülözött bárminemű egyértelmű és világosan meghatározott tartalmat.

Funkcióját tekintve azonban azonosulni látszott egy tudomány megújhodási programjának fogalmával, pontosabban e megújhodás ígéretét képviselő valamely „üdvöztető” – s ezért rendszerint egyetlen – elvvel, elgondolással, általános programmal. Ezeket soroltuk fel az imént. A zavart csak növelte az a körülmény, hogy a szociálpszichológiában a paradigma fogalmát változatlanul használják szűkebb, köznapi jelentésében is. Így például olvashatunk olyan megállapításokat, amelyek szerint az attribúciós elmélet hívei „az emberek által használt paradigmákat tanulmányozzák” (lásd STRICKLAND, ABOUD és GERGEN, 275. o.).

Mármost a vázolt körülmények között nem is ritkán olybá tűnt, hogy a szociálpszichológia sokoldalúan tárgyalt és vitatott fejlődési nehézségeinek megoldása tulajdonképpen módfelett egyszerű. Csupán a régi paradigmát kell újjal felváltani, s a nehézségek máris áthidalhatók lesznek. Eközben azonban arról sem született teljes egyetértés, hogy végül is melyek a „régí paradigma” fő jellegzetességei, s mit kell paradigmán értenünk a pszichológiában. De nem is születhetett, hiszen a szociálpszichológia sohasem volt abban a helyzetben, hogy egyetlen, kizárólagos paradigma befolyása alatt fejlődött volna. Mindenesetre ekkortájt (vagyis a 60-as és a 70-es évek fordulóján) szaporodtak meg azok a tanácskozások, amelyek új paradigmákat és prioritásokat sürgettek tudományunk számára, s a kínálatban, mint tudjuk, nem is volt hiány!

Meglehet, ehhez a paradigma-kínálathoz a mai intézményesült tudomány egynémely szociálpszichológiai sajátossága is hozzájárult. Melyikünk becsvágyát ne fűtötte volna az az esély, hogy meglegli a hön óhajtott paradigmát?! Erről az időszakról írta le KOCH (1976, 480. o.) ironikus és kételkedő, de feltétlenül jogosult szavait: „A paradigmaalkotás lett a pszichológiai érintkezés új formája. Nap mint nap láthatjuk egy-egy márkás új paradigma előretörését, szinte havonként tanúi lehetünk egy-egy szemináriumnak vagy közgyűlési szimpóziumnak, amelynek az a rendeltetése, hogy kiválassza a diadalmas paradigmát; ez azután tisztes időszakra – ha nem örökre – visszaadja majd a pszichológiának progresszív szerepét”. Most tűnődhetünk azon, hogy tanácskozásunk, ahol újólag a szociálpszichológia paradigmáiról beszélünk, vajon e korszak epilógusa-e, avagy netán egy új korszak prológusa. Meglehet, az utóbbiban kellene reménykednünk.

Az új paradigmák felkutatására irányuló erőfeszítések közös jellemzője az volt, hogy sajátos, kritikus áttörési pontot kerestek a jelenkori szociálpszichológia elégtelenségeinek gyors és látványos meghaladására. E kritikus pontot azután hol a metaelmélet (ti. az emberre és a társadalomra vonatkozó általános szemlélet) síkján, hol a szociálpszichológiai elméletképzés és a metodológia vagy a kutatási módszertan síkján, hol pedig a szociálpszichológia és a társadalmi-történelmi valóság kapcsolatainak újraértelmzésében fedezték fel.

Ezek az erőfeszítések nem voltak terméketlenek. Ellenkezőleg! Számos új lehetőségre és nézőpontra eszméltünk rá. Hadd ne szóljak ezekről részletesebben, hiszen széles körűen hozzáférhetők, és mindannyiunk előtt jól ismertek (ISRAEL és TAJFEL, 1972; HARRÉ és SECORD, 1972; STOTLAND és CANON, 1972; ARMISTEAD, 1974; JASPARS, 1975; STRICKLAND, ABOUD és GERGEN, 1976; PATAKI, 1976; KREBS, 1976; ANDREJEVA, 1977; 1980). Egy dolog azonban bizonyosnak látszik: minden gyarapodás ellenére nem látjuk még a „diadalmas paradigmát”. Szimpotomatikus tény, hogy a felkínált új paradigmák gyakorta inkább egymás mellett léteznek, hiányzik szisztematikus-elemző összevetésük. Mindegyikük elkülönülten kínálja a megújulás lehetőségét. Vajon nem arról van-e szó, hogy „mini-teóriák” oly sokak által bírált állapotát pusztán áttoltuk a „mini-paradigmák” vitatásának a területére?!

Az említett erőfeszítések kétfajta identitászavart is előidézték a szociálpszichológiában. Egyrészt problematikussá vált, hogy a szociálpszichológus milyen értelemben tekinthető a társadalom és a történelem kutatójának. Kétségtelenül igaza van MOSCOVICI-nek (1970, 56.o.), midőn arról ír, hogy tudományunk kezdeti ambíciója az volt, hogy „megértse egy társadalom működésének feltételeit, egy kultúra létrejöttét”. Bizonyára GERGEN (1976, 29. o.) felfogását is oszthatjuk: „... a szociálpszichológiai kutatás eredendően nem egyéb, mint a jelenkori történelem tanulmányozása”. Ezek azonban meglehetősen absztrakt igazságok, és — úgy gondolom — semmiképpen sem értelmezhetők úgy, hogy a szociálpszichológia magára vállalhatná egy társadalom vagy egy történelmi korszak konkrét totalitásának teljes és átfogó vizsgálatát, majd értelmezését. Ha pedig ez így van, csupán újrafogalmazott alakjában kerülünk szembe a régi kérdéssel: miképpen is közelítsen a szociálpszichológus a maga eszközeivel a jelenkori társadalomhoz, hogyan és mely jelenségeit ragadja meg illetékesként?

Ez utóbbi törekvést neveztem máshelyütt (PATAKI, 1976, 90–96. o.) a szociálpszichológia túlemancipálódási törekvésének, és pedig mind a pszichológia egyéb ágaitól, mind a többi társadalomtudománytól való túlfeszített önállósulás értelmében. A társadalmi és a történelmi valóság megismerésére és alakítására irányuló gesztus logikai előfeltétele a szociálpszichológia létének, de semmiképpen sem ez a konstituáló tényezője. A szociálpszichológia csakis a maga szemléleti, fogalmi és módszertani eszközei szabta korlátok között, vagyis csupán részleges érvényűen és csak viszonylagos autonómiával járulhat hozzá a „társadalom működési feltételeinek” megismeréséhez.

Nincs olyan érdemleges társadalmi-történelmi probléma, amelyről a szociálpszichológiának ne lenne és ne lehetne fontos mondanivalója. Ám ebből nem következik az, hogy egyúttal kimerítő és végső, s társadalmi cselekvés közvetlen és kizárólagos alapját jelentő ismereteket közölhet e problémákról. A szociálpszichológiának aligha válik javára, ha nem keresi állhatatosan a tudományos integráció lehetőségeit, a kutatási eredmények kölcsönös megfeleléseit más tudományokkal (mindenekelőtt a szociológia, a történelem, az ökonómia, az antropológia és a politológia eredményeivel), hanem mohó expanzióval birtokába veszi azok funkcióit is. Különösen fontos ez akkor, ha a szociálpszichológus a társadalmi gyakorlat befolyásolásának igényével lép fel! Azt gondolom, élesebben és világosabb kritériumok alapján kellene megvonnunk a szociálpszichológia illetékességének és lehetőségeinek határait. Ellenkező esetben mindig fenyeget az a kockázat, hogy a szociálpszichológus az „enciklopedikus társadalomtudós” szerepébe kényszerül. Ezzel azonban túlságosan is nagy felelősséget vesz a vállaira, túlságosan nagy várakozásoknak teszi ki tudományát.

Az identitászavar másik alakja abból eredt, hogy problematikussá vált a szociálpszichológus kutatói és szociotechnikusi, vagyis valóságalkító funkcióinak kölcsönviszonya is. Ez a zavar szorosan összefügg a társadalmi „relevancia” kérdésével. Egyebek közt azért is, mert nem mindig világos, hogy vajon a társadalmi relevancia megfogalmazása elméleti megfontolások eredménye-e, vagy pedig attól függ, hogy a szociálpszichológusnak ki és mire ad pénzt. Elvben és általában úgy vélem, hogy a szociálpszichológus említett két funkciója egyaránt jogosult és szükséges, csak éppen nem kívánatos őket egyetlen műveletnek, egyetlen aktusban megoldható feladatnak tekinteni.

„A kutató mindig vagy megváltoztatja a status quo-t, vagy pedig megszilárdítja azt. És leginkább megszilárdítja” – mondja ROWAN (1974, 97. o.). Ez kétségtelenül igaz, főként akkor, ha a kutató tényleg fenn akarja tartani a status quót, bár egyúttal esetleg gyökeresen reformálni is óhajtja azt. De a kijelentés természetesen nem csupán a kutatóra vonatkozóan helytálló, hanem minden állampolgár valamennyi társadalmi cselekvésére, megnyilvánulására. Ettől az igazságtól tehát a kutató még nem lesz okosabb! Hiszen lehet ilyen vagy olyan világnézetű, politikai elkötelezettségű, vagyis sokfajta – s nem egyedül a szociálpszichológiából eredő – elképzelése lehet a valóság kívánatos állapotáról. Ez sok mindent megszab; esetleg már a tárgyválasztását is, még inkább értelmezési és értékelési eljárásait, főképpen pedig a társadalmi cselekvést érintő javaslatait.

S mert így van, ez csupán egy okkal több arra, hogy kérdésfeltevéseiben és kutatói tevékenységében is igyekezzék határozottan különválasztani a tudomány heurisztikus és valóságalkító aspektusait. Egyébként is: gyakorta megfedkezünk arról, hogy mindig csak a szociálpszichológus lehet elkötelezett, nem pedig a szociálpszichológia.

A kétfajta identitászavar messzemenő következményekkel járt. Növelte a szociálpszichológia lehetőségeit illető bizonytalanságokat, s egyúttal táplálta a paradigmaváltáshoz fűződő illúziókat.

Az elmondottak nyomán alapvető tézisem úgy hangoznék, hogy a szociálpszichológiában (és a pszichológiában) sohasem voltak olyan értelemben vett paradigmák, ahogyan Kuhn szemléli őket. Meglehet, hogy maga a paradigma fogalma nem is alkalmas arra, hogy megnevezze azt a hiányt, amelyre az „új paradigma” óhajával utalunk.

A szociálpszichológia szükségképpen és elkerülhetetlenül multiparadigmatikus – és pedig többféle értelemben is multiparadigmatikus – tudomány. Tudományunk története arról tanúskodik, hogy legkevésbé termékeny korszakai azok voltak, amikor az Allport által „egyszerű és legfőbb elméleteknek” nevezett fogalmi konstrukciók vagy bizonyos pszichológiai irányzatok (mint például a behaviorizmus) gondolkodási modelljei az egyetemes és egyetlen paradigma képzetét keltették. Ha eltekintünk Kuhn felfogásától, s paradigmán a szó egyszerű szótári jelentését értjük, vagyis valamely – a kutatásban érvényesített – gondolkodási és cselekvési-eljárási mintát, modellt, talán közelebb férközhetünk annak mérlegeléséhez, miért elkerülhetetlen a szociálpszichológia multiparadigmatikus jellege.

Kiindulópontként hasznos lehet, ha emlékeztetünk DOISE (1980) közelmúltban publikált elemzésére az értelmezési szintekről (levels of explantation) a kísérleti szociálpszichológiában. Gondolatmenetéből ezúttal csupán azt a feltevést vesszük kölcsön, hogy hasznos lehet, ha a kutatás különböző szintjeit elkülönítjük, és elemző mó-

don szemügyre vesszük. Ha ugyanis figyelmesen megvizsgáljuk, milyen összefüggésben is bukkan fel napjaink szociálpszichológiájában a paradigma fogalma, hasznosan elkülöníthetünk bizonyos elemzési és alkalmazási szinteket.

A jelenkori szociálpszichológiában s a körötte folyó vitákban az alábbi szinteken szokásos paradigmákról szólni, anélkül azonban, hogy maguk e szintek világosan elkülönülnek:

1. *Módszertani-kutatástechnikai szint*; ezen a kísérleti eljárások, elrendezések (designs) és kutatási stratégiák paradigmái helyezhetők el. Az utóbbihoz sorolhatjuk például a jól ismert vitát a laboratóriumi kísérletezés és a terepkutatás (field study) funkcióiról és kölcsönviszonyáról.

2. *A szaktudományos (diszciplináris) elméletképzés szintje*; ez a szociálpszichológia paradigmákban leginkább bővelkedő területe. Amikor efféle olvasunk: „az 50-es és a 70-es évek konfliktuskutatásának paradigmája” (APFELBAUM és LUBEK, 1976), jellegzetesen ezen a szinten mozgunk. De ide sorolhatók a mai szociálpszichológia „mini-elméletei” és „középfokú” teóriái, illetve a hozzájuk kapcsolódó és belőlük eredő paradigmatis gondolkodási és cselekvési minták, mint például az attribúció, a kognitív disszonancia, a szociális facilitáció, az attitűdváltozás elméletei és az alapjukat képező paradigmák.

3. *Az átfogó szemléleti elvek szintje*, amilyen például a szovjet pszichológiában a tevékenység-elv, a szociális behaviorizmus reciprok determinációs elve vagy a személyiséglélektanban a „személyiség és helyzet” kölcsönhatásának az elve.

4. *A metaparadigmák szintjének* az emberre, az emberi természetre és a társadalomra vonatkozó legáltalánosabb s rendszerint már filozófiai jellegű előfeltevések, elméleti megfontolások összességét tekintjük. Amikor ilyen szókapcsolatokat használunk, mint marxista pszichológia vagy humanista, egzisztencialista pszichológia, mindig meghatározott metaparadigmákra utalunk. Azt is leszögezhetjük, hogy a szociálpszichológiai kutatást közvetlenebbül befolyásolják a metaparadigmák, mint a pszichológia számos más területét.

A különböző elemzési szinteken alkalmazott paradigmák logikailag összefüggnek egymással. A metaparadigmákból deduktív úton levonhatók bizonyos általános elvek, majd ezek alapul szolgálhatnak középfokú elméletek és kutatási eljárások kidolgozásához. S viszont, valamely konkrét és világosan értelmezett kutatási eredmény, adat közvetítések láncolatán át mindig kapcsolatba hozható metaparadigmatikus előfeltevésekkel: igazolhatja vagy cáfolhatja őket.

Ám az effajta egyenes vonalú levezetések meglehetősen ritkák. Egyebek közt azért is, mert a szociálpszichológiában rendszerint nem fogalmazódnak meg kifejezett formában a metaparadigmatikus előfeltevések. A kézikönyvekben csak elvétve találunk olyan esetekkel (WRIGHTSMAN, 1972), amikor ilyen című fejezeteket olvashatunk: „Feltevéseink az emberi természetről”.

Ezért kerül sor igen gyakran arra, hogy valamely konkrét kutatási eredmény vagy annak a középfokú elméletek szintjén történő értelmezése ürügyén valójában a metaparadigmákat vitatjuk. Az ilyen eszmecserék azonban rendszerint meddők, mivel a metaparadigmák — természetüket tekintve filozófiai-világnézeti jellegűek lévén — nem egyedül a szociálpszichológiai kutatási eredményeken nyugszanak.

Az sem ritka, amikor az alacsonyabb elemzési szinteken érvényes bizonyítási el-

járások helyére belépnek a metaparadigmatikus deklarációk. Egy részleges érvényű szociálpszichológiai elmélet azonban sohasem igazolható közvetlenül valamely elvont elvre vagy metaparadigmatikus feltevésre történő hivatkozással.

Úgy vélem, hogy a mai szociálpszichológia számos nehézsége és meddő vitája ebből a különös logikai „csúszkálásból” ered a különféle elemzési szintek között. Egy elvont filozófiai-világnézeti jellegű kijelentés, mint például az, hogy az ember „racionális lény”, vagy éppen ellenkezőleg, „ösztönvezérelte lény”, önmagában és közvetlenül sohasem lehet kritériuma — mondjuk — a disszonanciaelmélet megítélésének.

Tovább bonyolítja a képet, hogy a kísérleti-módszertani paradigmák, sőt bizonyos részelméletek különböző átfogóbb szemléleti keretekbe is beilleszthetők. Az attribúciós elmélet elvileg összeférhet a legkülönbözőbb metaparadigmatikus előfeltevésekkel. Még inkább elmondható ez a kísérleti modellekről és technikákról.

Az eddig körvonalazott gondolatokból bizonyára kiderült, hogy szkeptikus vagyok a paradigmakutatás divatjával szemben, és azt sok tekintetben félrevezetőnek tartom. Az új paradigma felkutatására irányuló erőfeszítés inkább egy súlyos hiányérzetet tükröz a mai szociálpszichológiában.

A hiány természetét sokan megnevezték már. Midőn WALSTER és WALSTER (1974) a szociális viselkedés „átfogó integratív elmélet”-ének a létrehozásában reménykedik, midőn THORNGATE (1976, 148. o.) „az elméletek fejlesztésére irányuló bátorságunk közös hiányát” említi, s amikor McGUIRE (1976, 37. o.) az „új paradigma” kreatív oldaláról és „elmélet-releváns” jellegéről beszél, egyaránt ezt a hiányt fogalmazza meg. A valódi probléma tehát minden jel szerint a szociálpszichológiai elméletképzés nyomasztóan nyitott kérdéseinek síkján, továbbá a szétforgácsolt eredmények és a részleges érvényű elméletek integratív-elemző szintetizálásában ragadható meg.

Ez a feladat pedig semmiképpen sem oldható meg egyetlen új paradigma felkutatásával. Ebben a tekintetben osztom JASPARS (1975, 8. o.) nézetét: „A szociálpszichológia ma még nem tekinthető integrált kutatási területnek, mivel a problémák rendkívül széles változatosságával foglalkozik, anélkül azonban, hogy a különböző kutatási területeken kapott eredményeit egymásra vonatkoztatná; nem integrált, mivel a különböző megközelítési módokat (hipotetikus-deduktív, statisztikai-induktív, humanisztikus) nem kapcsolja össze; nem integrált, mert nem történik kísérlet az elméleti integráció elvégzésére”.

Tudom természetesen, hogy mindettől csupán bonyolultabb lett a kép. Hiszen ha azt mondjuk, hogy a valódi probléma nem egyetlen új és „megváltó” paradigma felkutatása, hanem a szociálpszichológiai elméletalkotás nyitott kérdéseinek megoldása, ettől még nem lettünk okosabbak. De talán megszabadulhatunk néhány illúziótól. Egyebek közt attól a hiedelemtől is, hogy a szociálpszichológia rövid idő alatt, gyorsan és látványosan megújulhat, s hogy a megújulás forrása valamely új paradigmából ered. Úgy vélem, hogy a „krízis-korszak”, bár sok új és jelentős felismerést hozott, mégsem múlt el nyomtalanul. Egyrészt visszahagyott bennünk súlyos elégedetlenségeket, nyugtalanságokat s talán rossz lelkiismeretet is.

Ez a pszichikus állapot pedig könnyen előidézheti a gyors változtatás, a gyökeres fordulat kivívásának szándékát és egyúttal illúzióját. Így azután a szociálpszichológia — szembesülve a társadalmi igényeknek, a relevancia óhajának nyomásával, valamint tulajdon belső gyengeségeivel s a nem szűnő jogos bírálatokkal — könnyűszerrel fog-

lyává válhat önmaga túlfeszített gyors sikert ígérő reményeinek. Ezzel pedig elkerülhetetlenül csakis a krízis és a család újabb hullámát készítheti elő.

A szociálpszichológiai elméletalkotás zavarainak egyszerre vannak lényegi és alkalomszerű, külsődleges okai. Hiszen Jaspars imént idézett megállapításaival kapcsolatban is az a fő probléma: vajon mivel is magyarázható a szociálpszichológia dezintegrált állapota? Talán nem látjuk át e művelet jelentőségét? Vagy nem érettek még hozzá a feltételek tudományunkban? Mindez igaz is lehet! Kétségtelen, hogy itt még meghatározott szubjektív mozzanatok is szerepet játszanak.

Egy szociálpszichológus tudományos presztízse és karrierje manapság jelentős mértékben azon is múlik, van-e „saját elmélete”. A „saját elmélet” előterjesztésében pedig mindig az válik lényegessé, ami elkülöníti azt más elméletektől, és élesen elhatárolja tőlük, bár ez olykor csak frazeologikusan, tisztán verbális és önkényes neologizmusokkal történik. Egyebek között bizonyára ezzel is magyarázható az a paradoxon, hogy miközben a szociálpszichológia elméleti gyengeségeit panaszoljuk, a részleges és mini-elméletek valóságos özönével állunk szemben. A logikai és elméleti kapcsolatok, a kölcsönös megfelelések és a történeti előzmények vizsgálata tudományunkban rendszert csak szűk tematikus mederben szokásos.

A kapcsolódási pontok és az integrációs felületek így jobbra csak az egymástól élesen elkülönült kutatási irányokon belül rajzolódnak ki. Talán a napi rutinszerű kutatási és publikálási kényszerek is hozzájárulnak ahhoz, hogy a szociálpszichológiában feltűnően kevés a szintetikus, elméleti-történeti vizsgálódás, az összegezési kísérlet. De ezeknél is lényegesebbnek vélem azokat a zavarokat, amelyek azt érintik, hogy végül is minek az elméletét kell kidolgoznunk a szociálpszichológiában. A válasz közkeletű: a szociális viselkedés (social behaviour) átfogó elméletét. Az értelmezési problémák azonban már itt elkezdődnek.

Vajon mily mértékig kell bevonnunk elemzéseinkbe e szociális viselkedés általános pszichológiai jellegzetességeinek és társadalmi feltételeinek a vizsgálatát? Hogy csak két példát említsek: vajon az észlelés ún. extraszenzoros tényezőinek — mint a szociális észlelés egyik jelenségének — a vizsgálata a szociálpszichológia avagy az általános pszichológia feladata-e? Továbbá: a modern társadalmakban zajló individualizációs folyamatok tendenciáinak történeti léptékű elemzése — mondjuk, az identitásalakulás háttereként — tudományunk vagy pedig a szociológia illetékességi körébe tartozik-e? A legvalószínűbb válasz az, hogy a maga eszközei szabta határok között mindkettőbe.

A szociálpszichológia illetékességébe tartozó pszichikus jelenségek terjedelmének meghatározását illetően általában konvencionálisan járunk el, mert nincs más biztonságos kritériumunk. Maguk a konvencionális eljárási szabályok és elméleti megfontolások azonban meglehetősen önkényesen alakulnak ki tudományunkban. Még az erre vonatkozó egyetértés létrehozásának eljárásait sem alakítottuk ki megfelelően.

Ezzel is magyarázható, hogy elméleti és ideológikus megfontolások alapján egyre új konvenciók ajánlhatók fel arra nézve, mi is legyen a szociálpszichológiai elméletalkotás tárgya és jellege. Ha az Armistead által szerkesztett *Reconstructing social psychology* (1974) című kötet írásait vagy legalábbis annak egyes tanulmányait olvasuk, arra a következtetésre jutunk, hogy a szociálpszichológiai elméletalkotás iránya a társadalmi-politikai praxis átfogó értelmezése felé mutat. De a korábban már említett

„új paradigmák” azt a lehetőséget is magukban rejtik, hogy a szociálpszichológiát a jelenkori történelem, a kulturális változékonyság, a társadalmi változás, a társadalmi reformként felfogott tudatos beavatkozás, vagy az emberi emancipáció elméletének tekintsük.

Az ember szociális viselkedésének vizsgálata természetesen mindezekkel meghitt módon és eltérhetetlenül összekapcsolódik. De alighanem katasztrofális volna tudományunk számára, ha az említett társadalmi tények és folyamatok kizárólagos elméleti magyarázójaként óhajtaná létrehozni és érvényesíteni önmagát. Az a tény, hogy emberi akciók és cselekvések nélkül semminemű társadalmi tény nem létezhet, nem ad alapot annak feltételezésére, hogy a szociálpszichológia a társadalmi valóság teljességének a tudója lehet.

S itt érdemes néhány szót ejteni egy további paradoxonról. Sok bíráló hangzott el a szociálpszichológiai kutatási eredmények elégtelen érvényessége, kismértékű gyakorlati használhatósága miatt. Eközben azonban alighanem osztani lehet azt a nézetet, hogy nem tudunk olyan jelentősnek mondható kutatási eredményről vagy elméleti megállapításról (vagy legalábbis csak nagyon kevésről), amely valamilyen értelemben ne lenne igaz. A baj csak az, hogy nem tudjuk kellően, milyen feltételek mellett igazak az eredmények.

Vagyis ma még nincs elegendő eszközünk annak megállapítására, hogy eredményeink milyen feltételek mellett érvényesek, s milyen egyéb — szociológiai, gazdasági, politikai, történeti stb. — kijelentésekkel kell őket összekapcsolnunk, hogy gyakorlati igazságértékük és érvényességük növekedjék. Jóllehet azt is tudjuk és tudnunk kell, hogy az egyedi, individuális jelenség gazdagságát és konkrétságát semmifajta elméleti megállapítás nem képes kimeríteni. Egyebek között ezért is lesz mindig feszültség és bizonyos szemléleti különbség az elméleti szociálpszichológus, valamint a diagnosztika és a terapeuta között (legyen szó akár egyéni, akár szocioterápiáról)!

Valamennyi említett megfontolás arra utal, hogy a jelenkori szociálpszichológiában kitüntetetten fontosnak és időszerűnek kell tartanunk a sokirányú integratív elméleti erőfeszítéseket. Első lépésként magán a szociálpszichológián és a pszichológián belül, majd ezt követően, illetve ezzel párhuzamosan a társadalomtudományok egy egész nagy csoportjával és a társadalmi gyakorlat különböző szféráival. Persze felmerülhet a kérdés, vajon kinek is címezzük ezeket az óhajokat. Tudományunk valamelyik eredménybeli zsenijének? Tudományos csoportoknak, iskoláknak vagy a tudománynak általában? A feladat azonban a címzett ismerete nélkül is megfogalmazható.

Bizonyosnak látszik számomra, hogy legidőszerűbb feladataink egyike a szociálpszichológia nagy integratív erejű tematikus gócainak, fejlődése kritikus kereszteződési pontjainak elemző felkutatása, majd ezek összekapcsolása más érintett tudományok eredményeivel és a gyakorlati — diagnosztikai és társadalmi változtatási — feladatok megoldásával.

Hadd említsek ezzel kapcsolatban csupán példaként egy személyes tapasztalatot. A közelmúltban a szociális identitás kérdéseivel foglalkozván (PATAKI, 1982), különös szellemi élményben volt részem. Kézzelfoghatóan kirajzolódott ugyanis, hogy az általános lélektani információ-feldolgozási szemlélet medrében mozgó kognitív-pszichológia eredményei (CARVER, HULL és LEVI, MARKUS), a kogníció általános elméletének létrehozására irányuló erőfeszítések (ZAVALLONI és GUERIN), a kogni-

tív motivációs elméletek, a kognitív szociálpszichológia vívmányai (s benne például Turner kísérlete a csoport kognitív újradefiniálására) milyen sokoldalú érintkezési pontokat mutatnak, milyen jelentős integratív esélyekkel kecsegtetnek.

S ha ehhez még azt is hozzátesszük, hogy a jelenkori szociológiában számos olyan erőfeszítés bontakozik ki, amely mintegy kihívja a szociálpszichológiát, és szinte felkínálja számára a kölcsönös egybevetés és a kölcsönös illeszkedés lehetőségeit mind aktuálisan, mind történeti dimenzióban, még tanulságosabb lesz a kép. Elegendő itt BERGER és LUCKMAN (1966), KRAPPMAN (1975), HABERMAS (1976), KON (1978), valamint ROBERTSON és HOLZNER (1980) munkáira és a bennük kirajzolódó tendenciára utalnunk.

Azt láthatjuk itt, hogy az identitás kérdéseivel foglalkozó szociológusok arra kényszerülnek, hogy vagy kiválasszák a szociológiai szemléletükhöz illeszkedő, megfelelő pszichológiai elméletet (amint például BERGER és LUCKMAN teszi a szimbolikus interakcionizmussal), vagy pedig maguk kíséreljék meg elvégezni a szociálpszichológiában hiányzó integratív műveleteket. Az utóbbi módon jár el Habermas, aki a neofreudizmus, a kognitív fejlődéslélektan és a szimbolikus interakcionizmus elemeiből építi egybe a maga szociológiai identitás-elméletének pszichológiai alapjait. E példával semmit sem kívántam bizonyítani, csupán egy gondolatot szerettem volna szemléltetni.

Összegezve a mondottakat, úgy gondolom, hogy a jelenkori szociálpszichológia időszerű fejlődési szükségleteit alkalmasabban megközelíthetjük, ha nem új és új paradigmákat keresünk, hanem megnevezzük a jelenségek mögött lappangó valódi hiányt, s annak elemzésére fordítjuk erőfeszítéseinket. Nem hiszem, hogy a szociálpszichológiai elméletalkotás feladatai rövid úton és csupán deklarációkkal megoldhatók. Azzal sem áltozom magam, hogy az általam mondottak érdemlegesen hozzájárulhattak a valódi feladat megoldásához: a szociálpszichológiai elmélet természetének és az elméletalkotás problémáinak – mindenekelőtt az integratív erőfeszítések legfontosabb irányainak – megvilágításához. Egy dologról azonban mélyen meg vagyok győződve. Mintha manapság minden korábbinál kedvezőbb esélyek kínálkoznának az ilyen jellegű feladataink megoldásához.

Irodalom

- ANDREJEVA, G.M., 1977, Aktualnünje problemü szovjetszkoj szocialnoj psichologii, *Szociologicseszkiye Isszledovanyija*, 15, 4, 91–101.
- ANDREJEVA, G.M., 1980, *Szocialnaja psichologija*, MGU, Moszkva.
- APFELBAUM, E., LUBEK, J., 1976, Resolution versus revolution? The theory of conflicts in question, In: STRICKLAND, L.H., ABOUD, F.E., GERGEN, K.J. (eds.), id. mű, 71–94.
- ARMISTEAD, N., (ed.), 1974, *Reconstructing social psychology*, Penguin Education.
- BERGER, P.L., LUCKMAN, Th., 1966, *The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge*, Doubleday, Garden City, New York.
- CARVER, C.S., 1979, A cybernetic model of self-attention processes, *Journal of Personality and Social Psychology*, 37, 8, 1251–1281.

- DOISE, W., 1980, Levels of explanation in the European Journal of Social Psychology, *European Journal of Social Psychology*, 10, 2, 213–231.
- GERGEN, K.J., 1976, Social psychology as history, In: STRICKLAND, L.H., ABOUD, F.E., GERGEN, K.J. (eds.), *id. mű*, 15–31.
- HABERMAS, J., 1976, *Zur Rekonstruktion der historischen Materialismus*, Suhrkamp, Frankfurt a/M.
- HARRÉ, R., SECORD, P.F., 1972, *The explanation of social behaviour*, Basil Blackwell, Oxford.
- HULL, J.G., LÉVY, A.S., 1979, The organizational functions of the self: An alternative to the Duval and Wicklund model of selfawareness, *Journal of Personality and Social Psychology*, 37, 5, 756–768.
- ISRAEL, J., TAJFEL, H., (eds.), 1972, *The context of social psychology. A critical assessment*, Academic Press, New York, London.
- JASPARS, J.M.F., 1975, *The future of social psychology*, Invited paper presented at the general conference of the EASP, Bielefeld.
- KOCH, S., 1976, Language communities, search cells, and the psychological studies, In: COLE, J.K. (ed.), *Nebraska symposium on motivation*, Vol. 23., University of Nebraska Press, Lincoln, 477–560.
- KON, I.Sz., 1978, *Otkrütijje „Ja“*, Politizdat, Moszkva.
- KUHN, T.S., 1970, *The structure of scientific revolutions*, 2nd ed., The University of Chicago Press, Chicago.
- KRAPPMAN, L., 1975, *Soziologische Dimensionen der Identität*, 4. Aufl., Ernst Klett Verlag, Stuttgart.
- KREBS, D. (ed.), 1976, *Readings in social psychology: Contemporary perspectives*, Harper and Row, New York, London.
- MARKUS, H., 1977, Self-schemata and processing information about the self, *Journal of Personality and Social Psychology*, 35, 2, 63–78.
- MASTERMAN, M., 1970, The nature of a paradigm, In: LAKATOS, I., MUSGRAVE, A. (eds.), *Criticism and the growth of knowledge*, University Press, Cambridge.
- McGUIRE, W.J., 1976, The Yin and Yang of progress in social psychology, In: STRICKLAND, L.H., ABOUD, F.E., GERGEN, K.J. (eds.), *id. mű*, 33–50.
- MOSCOVICI, S., 1970, Préface, In: JODELET, D., VIET, J., BESNARD, Ph. (eds.), *La psychologie sociale. Une discipline en mouvement*, Mouton, Paris, La Haye, 9–64.
- PATAKI Ferenc, 1976, *Utak és válaszutak a mai szociálpszichológiában*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PATAKI Ferenc, 1982, *Az én és a társadalmi azonosságtudat*, Kossuth Kiadó, Budapest.
- ROBERTSON, R., HOLZNER, B. (eds.), 1980, *Identity and authority. Explorations in the theory of society*, Basil Blackwell, Oxford.
- ROWAN, J., 1974, Research as intervention, In: ARMISTEAD, N. (ed.), *id. mű*, 86–100.
- STAATS, A.W., 1980, „Behavioural interaction” and „interactional psychology” theories of personality: Similarities, differences, and the need for unification, *British Journal of Psychology*, 71, 2, 205–220.

- STOTTLAND, E., CANON, L.K., 1972, *Social psychology: a cognitive approach*, Sanders, Philadelphia, London, Toronto.
- STRICKLAND, L.H., ABOUD, F.E., GERGEN, K.J. (eds.), 1976, *Social psychology in transition*, Plenum Press, New York, London.
- THORNGATE, W., 1976, Possible limits on a science of social behavior, In: STRICKLAND, L.H., ABOUD, F.E., GERGEN, K.J. (eds.), *id. mű*, 121–140.
- TURNER, J.C., 1978, *Towards a cognitive redefinition of the social group*, Paper presented to the research colloquium on social identity of the LEPS.
- WALSTER, E., WALSTER, G.W., 1974, *The year 2000: The future of small group research*, Paper presented at the conference on „Research paradigms and priorities in social psychology”, Ottawa, Canada.
- WRIGHTSMAN, L.S., 1972, *Social psychology in the seventies*, Brooks-Cole Publ. Comp., Monterey.
- ZAVALLONI, M., LOUIS-GUERIN, C., 1979, Social psychology at the crossroads: Its encounter with cognitive and ecological psychology and the interactive perspective, *European Journal of Social Psychology*, 9, 3, 307–321.